

FRÖHLICHNÉ SZANKA BRIGITTA

A 11–12. SZÁZADI FELIRATOS EMLÉKEK KATALÓGUSA

KIVONAT: A Magyar Királyság 11–12. századi feliratos emlékéanyagának kapcsán bemutatjuk a készülő online epigráfiai adatbázis egyes gyűjtőköreinek vizsgálati lehetőségeit. Továbbá a katalóguskészítés bizonyos kutatómódszertani részfeladatait is ismertetjük. Mindezek által igazolni szeretnénk, hogy a magyarországi digitális epigráfiai adatbázis létrehozása elengedhetetlen kutatási segédlete lesz némely tudományterület (történettudomány, régészet, művészettörténet) feliratos tárgyakat érintő vizsgálatait során.

KULCSSZAVAK: epigráfia, online adatbázis, Szent László, Magyar Királyság, 11–12. század

BRIGITTA FRÖHLICHNÉ SZANKA Catalogue of inscribed finds from the 11th-12th centuries

ABSTRACT: In the context of the inscribed finds of the Kingdom of Hungary in the 11th-12th centuries, we will present the research possibilities of the individual collections of the online epigraphic database. We will also describe some of the methodological aspects of the cataloguing process. We would like to demonstrate that the creation of a digital epigraphic database in Hungary will be an indispensable research tool for some disciplines (history, archaeology, art history) in their research on inscribed objects.

KEYWORDS: epigraphy, online database, Saint László, Kingdom of Hungary, 11th-12th century

„A Szent László lovagkirály-zarándokút [...]” kutatási program keretén belül megkezdtük a 11–12. századi feliratos emléanyag gyűjtését és adatbázisszerű rendszerezését is. A végleges adatbázis – az előzetes tervek szerint – tartalmazni fogja az államalapítástól a tizenöt éves háborúig terjedő időszakra keltezhető összes középkori feliratos tárgyat. Az már jelen munkafázisban megállapítható, hogy a 11–12. századi tárgyi anyag a több ezer tételt tartalmazó adatbázisnak viszont csak a töredékét képezi. A román kori emléanyagunk jelentős részének nyilvánvaló pusztulása és feldolgozásának esetleges hiánya nem engedhette meg számunkra, hogy a kérdéses projekt keretében kizárólag I. László uralkodásának éveire koncentráljunk. Az 1100-as évek feliratos tárgyainak vizsgálata mellett a későbbi évszázadok néhány, Szent László alakját megjelenítő feliratos emlékét is számba vettük. Mindezzel együtt is megközelítőleg csak 300 tételt tudunk a megjelölt korszakhoz felsorakoztatni. Az eddigiek során gyűjtőkörünket a különböző latin betűket tartalmazó kőemlékekre, pénzérmékre, fal-festményekre, valamint a „rovásírásos gyűrűkre” terjesztettük ki.

A kőemlékek

A 11–12. századi feliratos kőemlékek többsége a dunántúli területekről (Zala, Baranya, Veszprém, Fejér, Somogy, Komárom-Esztergom vármegyékből) került elő. Továbbá a korabeli Erdély és Délvidék vármegyéiből (Bács, Torontál, Arad, Fehér) ismerünk a vizsgált időszakhoz tartozó alkotásokat.

A kőemlékeket elhelyezésük szerint két nagyobb csoportra tagolhatjuk. A kőemlékek első nagyobb csoportjához tehát a különféle épületekhez kapcsolódó feliratos tárgyak tartoznak, a másik nagyobb csoportba a síremlékeket gyűjtöttük össze. A különböző épületeken lévő feliratok döntő többségét különféle egyházi épületekbe (templom- és kolostorépületek) beépítve, vagy éppen azok romjai között találták meg. Miközben a későbbi évszázadokból különféle várakhoz, erődítményekhez kapcsolódóan is ismerünk feliratokat,¹ ebből a ko-

---

1 Várady 1998, 150.

rai időszakból az újabb régészeti ásatások sem hoztak felszínre feliratos tárgyat még az olyan reprezentatív épületegyüttesek romjaiból sem, mint a legjelentősebb politikai térnek számító királyi paloták.²

A két fentebb említett csoporthoz az eddigiek során megközelítőleg negyven tárgyat rendeltünk, de ennek csak egy kisebb része köthető a 11. századhoz. Összesen tizenegy kőtárgy (tíz épületkő, egy sírkő) esetében merült fel, hogy készítésük szorosabban véve is Szent László uralkodásának idejére keltezhető.

A művészettörténészek részéről a szóban forgó kőtöredékek datálása kapcsán azonban több esetben is eltérő vélemények alakultak ki. A különféle viták legfőképp annak köszönhetőek, hogy a 11. századból összességében véve is kevés faragott kőtárgyat ismerünk ahhoz, hogy ezek csupán a kialakított stílusjegyeik alapján pontosan korszakolhatók és egyértelműen rokoníthatók legyenek egymással. Továbbá a korai évszázadokban még kevésbé támaszkodhatunk a faragott évszámokra.³ Művészettörténeti szempontból érdemes megjegyezni, hogy a tárgyalt korszakban jelentős változás következett be, ugyanis a 11. század utolsó harmadában az ókeresztény művészet stílusjegyeit elkezdték felváltani a román kori művészeti elemek.⁴ A középkori latin betűs epigráfia legkorábbi íráskorszakának kezdete a románkori művészeti időszak kezdetével nagyjából egybeesik. A románkori íráskorszak esetében ugyanis csak hipotetikusán tekintjük alsó időhatárnak az államalapítás időszakát, a legkorábról fennmaradt feliratos köemlékek az epigráfia vizsgálatok szerint valamivel későbbre, a 11. század második felére keltezhetőek.⁵

2 A 11–12. századi királyi paloták építészetéről még mindig kevés információval rendelkezünk. Feld 2010, 498.; A korszak királyi palotáira (curtis vagy curia) vonatkozóan ld. például az 1200 körülre datálható esztergomi királyi épületegyüttest, valamint a 11. századi vagy 12. század eleji dömösi királyi curiát. Buzás 2004, 7–44.; Gerevich 1983, 385–409.

3 Egyedül a véstő-mágori épületkő latin nyelvű felirata tartalmaz évszámot is: A(NNO) D(OMINI) M(ILLESIMO) C(ENTESIMO) NEHE(MIAS) MATZRI E(IVS) QVIB(VS) QVE MISERANTE D(EO) EXTVLIT IN (HONOREM). Várady 2010, 231. 3lj.; A sírköveken az Anno domini... formula a 13. századtól kezdve vált gyakorivá, a korai sírköveken csak az elhunyt nevét és címét örökítették meg. Lővei 2009, 72–75.

4 Marosi 1980, 208.

5 Várady 2006, 40.

A 11. század második felére datált kőtárgyak a Zala vármegyei Zalavárról és Zalaapátiból, valamint a Torontál vármegyei Aracsról kerültek elő. Talán még az 1100-ra keltezett Veszprém vármegyei vésztfő-mágori kő készítése ideje áll legközelebb a tárgyalt korszakhoz.⁶ A zalai kőemlékek valószínűsíthetően egyazon kőfaragóműhely termékei lehettek.⁷ Az elfogadott tény, hogy a Zalavár-Várszige-tén álló Szent Adorján templomot és a köré épült bencés monostort Szent István alapította és 1019-ben szentelték fel.⁸ A releváns tudományágak egyes szakértői viszont kétféle hipotézist is megfogalmaztak a zalai kőtárgyak keltezését illetően. Az egyik lehetőség szerint a templom alapításához köthetők azok az építkezések, amelyek során az említett kőtárgyakkal díszítették a templombelsőket. A 11. század első feléhez kötődő kormeghatározás mellett érvelt például Marosi Ernő is.⁹ Ugyanakkor Tóth Sándor a feliratos tárgyak keletkezési idejét az 1070–1080 körüli évekre határozta be,¹⁰ mivel ő a Szent László uralkodása alatt bekövetkezett szentté avatások (1083) kapcsán talált a zalavári kőtárgyakra is jellemző szalagfonat-ornamentikával összefüggéseket. Tóth ugyanis a szentté avatásokhoz kötötte Szent István szarkofágjának kialakítását is, amelyen szintén megtalálható a szalagfonatos ornamentika.¹¹ Legújabbban Suba Katalin kérdésfelvetései mutattak rá a zalavári kőtöredékekkel kapcsolatos továbbra is fennálló datálási bizonytalanságokra. Az ő véleménye szerint is több ponton megkérdőjelezhető a Tóth Sándor-féle hipotézis. Suba többek között felvetette annak a lehetőségét is, hogy a Szent István szarkofág átfaragásakor akár a már meglévő templombelső díszítéséhez is alkalmazkodhattak, így nem feltétlen kell az említett díszítőelemek kialakítását a század végéhez kötni. Egyéb adatok alapján ugyanis bizonyítható a Szent István kor magas színvonalú művészeti alkotásainak megléte.¹²

6 A vésztfő-mágori követ a Békés vármegyei Mágori-dombon végzett ásatáson a Csolt-nemzetség monostorának alapozásában építőanyagként találták meg. Juhász 2006, 13.

7 Várady 2000, 5., 13. 1 l., 26. kép/3., 70/38., 39., 72/41., 73/42., 74/43., 44.

8 A 9. századi mosaburgi Szűz Mária templom romjaira építették fel a Szent Adorján templomot. Suba 2021, 7.

9 Tóth – Marosi 1978, 69.

10 Lóvei Pál a zalavári márványfaragványokhoz kapcsolódó sírkő vizsgálatának esetében elfogadta a Tóth-féle keltezési hipotézist. Lóvei 2009, 403.

11 Tóth 2001, 14.

12 Suba 2021, 21–22.

A vitatott kérdés eldöntése önmagában az epigráfia tudományának segítségével nem könnyű feladat. Az okozza az egyik legnagyobb nehézséget, hogy a zalai kőemlékek az államalapítást követően a legkorábbi ismert feliratos kőemlékek, tehát a feliratok stílusát illetően nincsen korábbra datálható összehasonlítási alapunk. Ráadásul, a román stílus a 11. század egészében uralkodó volt a feliratos emlékegyanyagban. Így a vizsgált zalai feliratos kőtárgyakon is románkori *antiqua* (*maiuscula* jellegű) írásforma található. Várady Zoltán az egyes betűformák részletes vizsgálata alapján megállapította, hogy a zalavári kövek feliratának betűi tisztán *antiqua* típusúak, a Zalaapátiból előkerült tárgyakon található meg unciális betűk is. Az unciális forma viszont majd csak valamivel később, a korai gótikus íráskorszakban, vagyis a 12. század közepétől vált egyre elterjedtebbé.¹³ Ebből kiindulva tehát legjobb esetben is csak századra pontosan lehet behatárolni a kőemlékek készítési idejét.

Amennyiben a 11. század végéhez próbáljuk kötni a zalai feliratos kőtárgyak beépítését, logikailag érdemes megvizsgálni annak a lehetőséget is, hogy I. László uralkodásának korában esetleg történtek-e olyan régészeti kimutatható változások, amelyek a monostor épületét és annak környezetét is érintették.¹⁴ Ritoók Ágnes a zalavári monostor körüli temetők elhelyezkedése és az ott fellelhető sírok leletanyagának datálása alapján arra következtetett, hogy leghamarabb a 11. század közepétől kezdve temetkeztek a monostor temploma köré, és ez az időpont lehetett a templom használatának kezdete is. Továbbá a sírokban megtalált I. László kori denárok segítségével megállapította, hogy a 11. század utolsó negyedében egy nagyobb építkezésre is sor került, ugyanis ekkor építették fel a monostor Árpád-kori kerítőfalát.¹⁵ Az eddig feltárt régészeti eredményekből kiindulva természetesen még nem lehet teljesen lezárni a feliratos tárgyak datálása körüli vitát. Mindenesetre azt már egyértelműsítette a régész szakma, hogy I. László korában a zalavári monostort illetően építésze-

13 Várady 2000, 5.

14 Zalaváron jelenleg is ásásokat folytatnak, a projektet az ELKH támogatásával 2022–2025 között kívánják megvalósítani: <https://elkh.org/hirek/az-elkh-tamogatasaval-folytatodnak-a-kora-kozepkori-mosaburg-illetve-colon-civitas-feltarasara-iranyulo-regeszeti-kutatasok-zalavar-varsziget-területen> (A letöltés időpontja: 2023. 03. 22.)

15 Ritoók 2010, 344–345.

tileg és társadalmilag is nagy változásokra került sor. A monostor körüli bizonyított változások alapján pedig joggal feltételezhetjük, hogy a 11. század második felében akár a templom belsejében is történhettek különböző építészeti beavatkozások.

Az aracsi kő vizsgálata az előbb bemutatott keltezési véleménykülönbségekhez hasonló esetet mutat. A művészeti stílusjegyek alapján Csemegi József a 11. század elejére datálta a kő kifaragásának idejét. Csemegi alapján véve a hazai és szomszédos (főként horvát-dalmát) területekről vett formapárhuzamokkal igazolta felvetését.¹⁶ Tóth Sándor a középkori Magyarország kőemlékei között fellelhető tárgyak stílusjegyeinek hasonlósága okán viszont 1100 körülre keltezte a kő készítését.¹⁷ Várady Zoltán a kő feliratának epigráfiai vizsgálatát követően megerősítette Tóth Sándor feltételezését, és a 11. század második felére valószínűsítette a keletkezés idejét. Mivel a kövön található betűk teljesen antiqua típusúak, mindenképp a korai időszak stílusát képviseli. Továbbá, Várady véleménye szerint egy-egy betű formálása a zalavári kövekkel mutat némi rokonságot.¹⁸ Amennyiben elfogadjuk az aracsi kő 11. század második felére történő keltezését, még egy megalapozott érvet sorakoztathatunk fel azon feltételezések tovább erősítésére, hogy a zalavári emlékegyag szintén I. László uralkodásának korszakából származik.

A feliratos síremlékek közül összesen tíz tételt tudtunk a 11–12. század kőemlékeihez hozzárendelni.¹⁹ Kifejezetten I. László uralkodásának korszakából egy szintén Zalavárról előkerült sírkőtöredék származik. Ez utóbbi mára már eltűnt, magáról a sírkőről csak korábbi felmérési rajzok maradtak fent, amelyeken természetesen a kőbe vésett töredékes feliratot is feltüntették.²⁰ Sajnos, nem ez az egyetlen eltűnt feliratos sírkő. Az eltűnt kőemlékek feliratainak beazono-

16 Csemegi 1958, 187.

17 Tóth 2000, 429–448.

18 Várady 2000, 13.

19 Gizella királyné sírköve az ausztriai Niedernburg bencés apácakolostorában található, amely terület szorosan véve már kiesik jelen gyűjtőkörünkből. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy az egyik legismertebb magyar királyné viszonylag épen maradt, a 11. század közepére keltezett eredeti, feliratos sírköve mindenképp helyet érdemel az adatbázisunkban. Uzsoki 1982, 150., 153–154., 148/6. kép, 154/9. kép; Lővei 2009, 57., 42/234–237. sz. képek

20 Lővei Pál: 2009, 403., 210/1244. sz. kép

sításakor sokszor nem áll rendelkezésre fényképes anyag, csak a fennmaradt felmérési rajzokra hagyatkozhatunk. Főleg abban az esetben, ha az adott emlékanyag feltárására a régészeti kutatások legkorábbi szakaszában, még a 19. században került sor.

A sírkőfeliratok keltezésének esetében is a művészettörténeti vizsgálatokat kiegészítve mindenképp döntő fontosságúnak bizonyul az azokon található feliratok epigráfiai elemzése is. A Nógrád vármegyében található tereskei római katolikus templom emlékanyagából két olyan sírkő is előkerült, amelyeken a név mellett évszám nem szerepel. Az említett sírkövek datálásával az egykori tereskei plébános, Pálos Frigyes és Lővei Pál foglalkozott részletesen. Pálos Frigyes Bertalan pap sírkövét a 16. század elejére keltezte. Megjegyezte ugyan, hogy stílus analógiák alapján akár a 12. század közepi, 13. század eleji időmegtározás is helytálló lehetne, a betűk formálása és a körmotívum vonalvezetése, véleménye szerint mégis inkább a reneszánsz korra volt jellemző. Lővei Pál viszont a díszítőmotívumok stílus jegyei mellett az unciális betűk szinte teljes hiányára hivatkozva a 12. század közepére helyezte a keletkezési időt. Hasonló véleménykülönbség alakult ki Mikus ispán sírlapjának töredékei kapcsán is. Lővei Pál a sírfelirat alapján az előbbivel közel egyidősnek gondolta ezt a sírkövet. Pálos Frigyes viszont a 14. század elejére datálta.²¹

A Várady Zoltán által meghatározott íráskorszakok alapján Mikus ispán sírlapjának unciális formákat mellőző antiqua típusú betűit semmiképp nem lehet a 14. század elejére keltezni, hiszen ekkor a nagybetűs írást illetően már a szépen ívelt gótikus maiuscula betűket kezdték használni, a román íráskorszakban használt betűformák pedig legfeljebb a 13. század közepéig jelentek meg a kőemlékeken.²² Bertalan pap sírkövén szintén nagybetűs írás látható, bár a kerekdedebb betűformák (pl. az unciális *h* betű) megjelenítése semmiképp nem egyeztethető össze a 16. század elejére széles körben elterjedt humanista capi-

21 Legújabbban Mag Hella elemezte a két sírkő kapcsán felmerült különböző keltezési hipotéziseket. *Mag* 2014, 207., 413/1., 2. sz. képek; Lővei 2009, 61., 81., 75., 92.

22 Várady 2006, 41–42.; Az Árpád-kori világi archontológiában Nógrád megyéhez kötődően sajnos nem szerepel a Mikus vagy esetleg más hasonló névalakkal (pl. Mike, Mika, Miklós) rendelkező személy, aki a 12. században ispáni tisztséget viselt volna. Zsoldos 2011, 172.

talís írástípussal.²³ Az epigráfiai vizsgálatok tehát szintén a korábbi keletkezési időt erősítik meg.

A 11–12. századi latin nyelvű kőfeliratok gyűjtésének eredményeképpen tehát összesen harmincnyc tételt tudtunk az adatbázisba felsorakoztatni. Nem meglepő, hogy a különböző egyházi épületekben fellelt feliratok – funkciójuknak megfelelően – többnyire vallási témájú szövegeket, akár bibliai idézeteket tartalmaznak. Az említett feliratok különböző hosszúságúak, az egy-két betűt tartalmazó felirattöredékektől egészen a több soros feliratokig sokféle felirattípussal, így például klasszikus időmértékes versekkel²⁴ is találkozunk.

Falfestmények

Az épített örökségünket illetően a feliratos emlékanyagunk második nagyobb csoportját a falfestmények képezik. Eddigi tudomásunk szerint a Magyar Királyság területén fellelhető freskók közül csupán két templom falra festett képeit tudjuk a vizsgált időszakhoz kötni, annak is inkább a végéhez, vagyis a 12. század második feléhez. Egyes vélekedések szerint az első falképek, amelyek a kutatás számára teljes egészében hiányoztak az emlékanyagunkból, se sokkal korábban, leghamarabb a 12. század '30-as '40-es éveiben keletkezettek. A korszakban többnyire *Maiestas Domini*, azaz Isten dicsősége témájú festményeket készítettek. A festmények középpontjában nyilvánvalóan Jézus Krisztus ábrázolása állt. Más témák, mint a Margit-legenda, vagy a jelen projekt kontextusában érdekesebb Szent László-legenda megfestése csak a 13. században kezdett kialakulni, és ez a tematika csak a 14. évszázadban terjedt el a templomi freskókon.²⁵

Művészettörténészek vizsgálati eredményei nyomán úgy tűnik, hogy az egyetlen összefüggőbb és elég jó állapotú román kori falfestményünk Feldeb-

23 Várady 2006, 46.

24 A hexameter és disztichon formában megírt versek általában véve a román kori antiqua, korai gótikus, gótikus maiuscula és humanista capitalis betűket tartalmazó feliratokra voltak jellemzőek. Várady 2006, 47.

25 Tóth 1974, 14., 19.

rőn készült. A feldebrői apátsági templomot, amelynek kriptájában található az említett festmény, az Aba-nemzetség egy igen előkelő tagja emeltette a 11. század közepe táján. A kolostor a bencés szerzetesek kezén és az ismeretlen Aba-nembeli kegyurak patronátusa alatt a 12. században egy újabb virágkort élhetett meg. Feldebrő a Képes Krónika szerint Aba Sámuel első temetkezési helye volt, és onnan csak valamivel később szállították át a holttestét királyi központjába, Abasárra.²⁶ Feldebrőn feltehetőleg a 12. század második felében, az egész templom felújításakor történt a kripta kifestése is. A művészettörténeti kutatások általános tapasztalati alapján, a korábbi templomok utólagos kifestését legtöbbször a templom kisebb-nagyobb átépítésével vagy egy tulajdonváltással lehet kapcsolatba hozni.

A kriptában található festményből számunkra érdekes részlet a szentély boltozatának középpontjában található Krisztus-büsztt, akinek a baljánál található nyitott könyvet feliratozták. Emellett még a felfestett evangélistákhoz és prófétákhoz kapcsolódóan maradtak fent névtöredékek, valamint egy viszonylag épségben megmaradt Káin-ábrázolásnál is megtalálható maga a név. A feliratok kapcsán Várady Zoltán megállapította, hogy bizánci hatású betűket használtak. Az ilyen betűtípus használata pedig a korai gótikus íráskorszakot jellemezte.²⁷ A bizánci hatású betűtípus használata azzal magyarázható, hogy magára a románkori falfestészetre is jellemző volt az italo bizantin befolyás. A 12. század közepe tájától kezdve – feltehetőleg Itália közvetítésével – a Magyar Királyság területét is elérte az a Bizánc felől érkező művészeti hatás, amely egyben egész Európa falképfelődését megindította.²⁸

26 Abasáron a Magyarságkutató Intézet vezetésével 2021-ében meghatározó jelentőségű ásatást folytattak, amely során feltárták az Aba Sámuel által alapított bencés monostor maradványait is. <https://mki.gov.hu/hu/kutatasok-hu/abasari-feltaras-hu/abasari-feltarasa-to-vabb-folytatodik> (A letöltés időpontja: 2023.04.13.)

27 Puskás 1932, 5–6.; Tóth 1974, 29–30.; Várady 2015, 160–161.

28 A művészettörténeti szakmában eltérő vélemények keletkeztek arra vonatkozóan, hogy a bizánci művészeti hatás vajon közvetlenül befolyásolhatta a korabeli magyarországi falképfestészetet, vagy pedig csak – közvetett módon – Itálián keresztül hatott a Magyar Királyság területének bizonyos művészeti alkotásaira. A vitatott kérdés kapcsán Tóth Melinda terminológiai meghatározását vettük alapul. Tóth 1974, 13–14., 35–37.; Várady 2002, 151.

Pécs számunkra releváns falfestészetének maradványai a székesegyház mellett álló *Cella Trichorá*ból (háromapszisos épületből) maradtak fenn. Egy 1922-es ásatás alkalmával találtak olyan a falról levált falképtöredéket, amelynek feliratos részlete is napvilágra került. Az 1922-ben a cellában feltárt freskódarabok között két feliratos töredékről is megemlékezett Szőnyi Ottó. Az egyikken *OVE*, a másikon *AP* betűkapcsolatok voltak. Tóth Melinda az 1970-es években az *AP* felirattal kapcsolatban úgy értesült, hogy az időközben már elveszett. Szőnyi Ottó, az 1922-es ásatások régésze ezt az *apostolus* rövidítésével azonosította, és a feliratok betűtípusait román maiusculaként határozta meg. Az 1955-ös ásatások vezetője, Fülep Ferenc viszont görög betűket olvasott ki belőlük. Tóth Melinda szerint a festményen szereplő motívumok egyértelműen nyugati hatásúak. Ráadásul, túlságosan románkori jellegűek ahhoz, hogy egy görög festő beavatkozását lehessen feltételezni.²⁹ Mivel a falkép stiláris jegyeiből hiányzik a bizánci befolyás, nem valószínű, hogy esetleg maguk a betűk a feldebrői betűkhöz hasonlóan bizánci hatásúak lettek volna. Várady Zoltán szerint a falfeliratok, amelyek a 12. század utolsó negyedétől kezdve a 13. század harmadik negyedéig keletkeztek, a korai gótikus íráskorszak termékei voltak.³⁰ A pécsi freskófeliratok tehát nem a román íráskorszakhoz, hanem csak a román művészettörténeti korszakhoz tartoztak. Ennyiben pontosíthatjuk Szőnyi román maiusculákra vonatkozó megfogalmazását.

Ugyan a megnevezett projekt keretén belül gyűjtésünk felső időhatáraként a 12. század végét jelöltük meg, úgy gondolom, a szóban forgó projekt tematikájából adódóan említést érdemelnek a későbbi időszakban keletkezett Szent László-ábrázolások is. A lovagkirályról készített, eddig ismert festmények csak a 14. század első felétől, vagyis az Anjouk uralkodásától kezdve terjedtek el a templomok falain, és ezeknek csak a töredékéről tudjuk, hogy feliratozták is. A különbözőképpen megfestett Szent László-alakok, vagy a Három Szent Királyt bemutató ábrázolásokon, vagy nyilvánvalóan a Szent László-legenda egyes jeleneteit tartalmazó képeken lelhetők fel. A Szent László freskókhoz

29 Szőnyi 1927, 180.; Tóth 1974, 42–43., 127. 271 lj.

30 Várady 2006, 42.

kapcsolódó feliratok általában rövidek, csak egy-egy nevet jelenítettek meg.³¹ A 14. század első felében készült feliratok betűtípus szerint, ahogy azt Várady Zoltán más tartalmú falfestmények kapcsán is megállapította, többnyire góti-kus maiusculás írások, ezeken az íráshordozókon majd csak a század második felétől kezdve terjedt el a góti-kus minuscula betűtípusa.³²

1987-ben egy sok szempontból kivételes Szent László-legenda ábrázolásra bukkantak Zala vármegyében a türjei premontrei templomban. A szóban forgó falfestmény lelőhelye sem szokványos. Ezekről a Szent László-legendát megjelenítő falképsorozatokról úgy tartja a kutatás, hogy elsősorban a Magyar Királyság peremterületein található meg, mivel Szent Lászlót a határok védőszentjeként is tisztelték. A Keszthelytől kicsit északnyugatra fekvő Türje elhelyezkedése viszont egyáltalán nem köthető határőrvidékhez. Ráadásul, ez a falkép a megszokottól eltérően nem plébániatemplomban, hanem a premontrei szerzetesek megrendelésére monostori templom falára készült. A hagyomány szerint a Magyar Királyság területére beköltöző premontrei rendtagoknak II. István Váradot (Váradhegyfokot) jelölte ki, azaz a 12. század első felében I. László temetkezési helyének közelében építették fel az első magyar premontrei monostort.³³ Már csak a váradi előzményekből adódóan is valószínűsíthető, hogy a magyarországi premontrei szerzetesség körében meghatározó lehetett a Szent László-kultusz, amelynek egyebek mellett a királyság nyugati felén található mű az egyik látható bizonyítéka.³⁴

A freskót a 2000. évig gondosan restaurálták és magának az Árpád-kori apátsági templomnak is befejeződött a tavalyi évben a teljes körű felújítása. A türjei falfestmény restaurátorának, Lángi Józsefnek a kutatási eredményei szerint azonos témájú, hasonlóan ép ábrázolás feltárására eddig még nem került sor, ráadásul a stíláriis jegyek alapján a 14. század elejére keltezhető festmény-

31 Az általunk eddig összegyűjtött feliratos falfestmények lelőhelyei: Biharremete, Huszt, Palágykomoróc, Kakaslomnic, Szepesmindszent, Székelyderzs. Szőnyi 1928, 235–236.; Lángi 2013, 196., 201.; László 1993, 93–99., 109–114., 135–138.; Jékely 2019, 81.; Lángi 2017, 41.

32 Várady 2006, 43., 45.; Várady 2015, 163., 165.

33 F. Romhányi 2006, 209.

34 Lángi 2001, 81–82.

hez egy erősen megkopott kétsoros minusculás felirat is társul.³⁵ Az eddigi epigráfiai kutatások alapján viszont csak egy olyan 14. század elejére keltezhető falfestmény készült, amelyet minusculás betűtípussal feliratoztak. Ez a szepeshelyi székesegyházi alkotás, amellyel I. Károly király felvidéki győzelmeinek állítottak emléket.³⁶ Ugyanakkor komoly kétségek merültek fel a szepeshelyi freskó keltezését illetően is. Nem csoda, hiszen a Magyar Királyság területén eddig feltárt falfestményeket tekintve a minusculás feliratozást csak több évtizeddel később kezdték el következetesen használni. A szepeshelyi alkotásnak tehát még nem akadt párja a felirat típusát illetően. Ráadásul, ezzel kapcsolatban egy olyan kutatói vélemény is felmerült, hogy az 1317-es évszámmal jelölt felirat csupán egy 19. századi historizáló hozzátétel lehetett a kérdéses falképen.³⁷ Mindebből adódóan erősen kérdéses a türjei falfestmény kétsoros feliratának típusa és datálása is. Ezeknek a megállapítása további, alapos epigráfiai vizsgálatot igényel.

Pénzérmék

A feliratos emlékanyag kapcsán végzett gyűjtésünk harmadik nagy csoportját a numizmatikai emlékanyag, vagyis a különféle pénzek képezik. A pénzérmék feliratait elsősorban I. Istvántól Imre király uralkodásának végéig rendszereztük. A vizsgált korszakban körülbelül 150 különböző típusú királyi ezüst denárt vertek. Ezeket számba véve elmondható, hogy kifejezetten I. László uralkodásának időszakából hozzávetőleg 11 féle denárt ismerünk a numizmatikai vizsgálatok által. Az ezeken lévő feliratok kisebb eltérésekkel ugyan, de nagyjából megegyeznek egymással. A László kori denárokon többnyire a *Ladislavs rex* névalak különböző formái szerepelnek.³⁸ Várady Zoltán megállapítása szerint a pénzeken lévő feliratok betűtípusainak beazonosítása annyiban könnyebb a

35 A restaurátori vizsgálatok során nem tudták megfejteni a feliratot. Lángi 2017, 41.

36 Várady 2006, 45.

37 Várady 2015, 164–165.

38 Tóth – Kiss – Fekete 2018.; Kovács 2019, 10–15.

kőfeliratok típusainak beazonosításánál, hogy a pénzfeliratokra nem jellemző a román és a korai gótikus párhuzamosság. A román korszak nagyjából a 13. század elejéig tartott, és a pénzekre csak I. Imre és II. András uralomváltásakor kezdték el a korai gótikus írásformát használni.³⁹

A magyar Anjou királyok uralkodásának idején, ahogyan azt a falfestmények jól példázzák, minden művészeti ágban népszerű alakja lett Szent László. I. Lajos uralkodásától kezdve a magyar királyok (mint például Mária királynő, Zsigmond, Hunyadi János és Mátyás, de még Szapolyai János és I. Ferdinánd is) megjelenítették aranyforintjaiknak és egyes ezüst vereteknek a hátlapján a lovagkirály különböző, többnyire egész alakos ábrázolását.⁴⁰ Ezek az érmék a *Sanctus Ladislaus Rex* felirat különböző formáit tartalmazzák.⁴¹ A pénzekre lévő feliratok betűtípusait illetően egészen II. Ulászló uralkodásának idejéig gótikus maiusculákat használtak, majd onnantól kezdve a humanista capitalis betűtípus vált uralkodóvá. A pénzekre tehát végig a nagybetűs formákat használták, a gótikus minuscula típus, vagyis a kisbetűs írás erre az íráshordozóra egyáltalán nem volt jellemző.⁴²

Rovásírásos feliratok

Az eddig említett íráshordozók és latin nyelvű felirataik mellett külön csoportot képeznek a különböző köznépi temetők ásatásain előkerült „rovásírásos gyűrűk”, amely íráshordozók feldolgozásához az eddigiektől eltérő speciálisabb szaktudásra van szükség. A „rovásírásos gyűrűk” gyűjtését Fehér Bence végezte el. Tárgyalt korszakunkhoz összesen 44 tételt lehet hozzárendelni, és ezeknek többsége a 11. század második felére, 12. század első felére keltezhető.⁴³

39 Várady 2006, 42.

40 H. Kolba 1980, 224–227.; Tóth 2020, 87–101.

41 A Lajos-kori aranyforintokon legtöbbször a „Sanctus Ladislaus R” formula volt használatban, ezt követően a kora újkorig viszont általában a rövidebb, „S Ladislaus Rex” névalakot jelenítették meg. Tóth 2020, 96.

42 Várady 2006, 45.

43 Fehér 2020, 181–218.

Az eddig ismert gyűrűk lelőhelyeit, ha térképre visszük, jól látszik, hogy a korabeli Magyar Királyság területét széles körben lefedik. A mai Magyarország bizonyos területei mellett a korabeli Felvidékről, Erdélyből, Szerémségből és Szlavóniából is előkerültek ilyen típusú ékszerek. A gyűrűk döntő többsége ezüsből készült. A különböző írásrendszerekből (többnyire latin, néhány héber és görög, egy-egy rovás) származó jelek és az esetleges írástutánzások,⁴⁴ vagy a pánton futnak körbe, vagy magán a gyűrűpajzson található meg, ez utóbbi típusból viszont jóval kevesebb áll rendelkezésünkre.

Összegzés

Jelen tanulmány megírásához I. László uralkodásának korszakához és magához Szent László alakjához kötődő feliratos emléanyagot vettem alapul, majd a vizsgált gyűjtemény bizonyos katalogizálási lehetőségeit vázoltam fel. Az ehhez hasonló rendszerezések lehetővé tesznek néhány olyan általános megállapítást is, hogy valójában milyen a tárgyak területi eloszlása, az íráshordozók típusa és anyaga, továbbá, hogy a feliratokat mely íráskorszakok szerint sorolhatjuk be. Emellett még egy-két olyan módszertani problémakört is ismertettem, amik az egyes tárgyak kelezésére vonatkoznak, és időről-időre több különböző tudományterület (történettudomány, művészettörténet, régészet) és történeti segédtudomány (epigráfia, numizmatika) vizsgálatának fókuszát képezik. Eből kifolyólag is jól látszik, hogy az adatbázis elkészítése nem csupán felirattani szempontból érdekes, hanem más természetű vizsgálatok során is hasznosítani tudják a meghatározott szempontok szerint rendszerezett információkat.

---

44 Fehér 2020, 14.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Buzás 2004.** Buzás Gergely: Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei. In: Buzás Gergely – Tolnai Gergely (szerk.): *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa*. MNM Esztergomi Vármúzeuma, Esztergom, 2004. 7–44
- Csemegi 1958.** Csemegi József: Az aracsi kő. *Archaeológiai Értesítő*, 85. (1958) 176–187.
- Fehér 2020.** Fehér Bence: *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye I. Korai emlékek (1599 előtt) és kései feliratos emlékek*. Magyarságkutató Intézet, Budapest, 2020.
- Feld 2010.** Feld István: Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása. In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary II. MTA Régészeti Intézete, Budapest, 2010. 495–520.*
- F. Romhányi 2006.** F. Romhányi Beatrix: A középkori egyházi intézmények gazdálkodása. In: Gyöngyössy Márton (szerk.): *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény*. Bölcsész Konzorcium, Budapest, 2006. 199–225.
- Gerevich 1983.** Gerevich László: The royal court (curia), the provost's residence and the village at Dömös. *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 35. (1983) 385–409.
- H. Kolba 1980.** H. Kolba Judit: Szent László alakja a középkori ötvösművészetben. In: Mezey László (szerk.): *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szent István Társulat, Budapest, 1980. 221–235.
- Jékely 2019.** Jékely Zsombor: A korai Szent László ciklusok narratív előrendszere és előképei. In: Kerny Terézia – Mikó Árpád – Smohay András (szerk.): *Szent László kora és kultusza. Tanulmánykötet Szent László tiszteletére*. Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár, 2019. 78–101.
- Juhász 2006.** Juhász Irén: *A Vésztő-Mágori-domb*. A Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba, 2006.

- Kovács 2019.** Kovács László: I. Szent László király dénárjairól. In: Bertók Krisztina – Tóth Csaba (szerk.): *Sanctus Ladislaus in Nummis. Szent László alakja a magyar numizmatikában*. Martin Opitz, Budapest, 2019. 9–20.
- Lángi 2001.** Lángi József: Új, eddig ismeretlen Szent László ábrázolások falképeken. In: Barna Gábor (szerk.): *A szenttisztelet történeti rétegei és formái Magyarországon és Közép-Európában. A magyar szentek tisztelete*. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, 2001. 80–97.
- Lángi 2013.** Lángi József: Szent László ábrázolásairól. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*, új sorozat VI–VII. (2011–2012) 2013. 191–208.
- Lángi 2017.** Lángi József: Szent László ábrázolásai középkori falképfestészetünkben. A közelmúlt feltárásai. *Magyar Iparművészet*, 24. (2017) 7. sz. 37–52.
- László 1993.** László Gyula: *A Szent László legenda középkori falképei*. Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület, Budapest, 1993.
- Lővei 2009.** Lővei Pál: *Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria. Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához I–II*. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Budapest, 2009.
- Mag 2014.** Mag Hella: Tereske temploma az Árpád-korban. In: Rácz Tibor Ákos (szerk.): *A múltnak kútja: Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete. / The Fountain of the Past. Study Volume of the Fifth Annual Conference of Young Medieval Archaeologists*. Ferenczy Múzeum, Szentendre, 2014. 203–214.
- Marosi 1980.** Marosi Ernő: Magyarországi művészet Szent László korában. In: Mezey László (szerk.): *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*. Szent István Társulat, Budapest, 1980. 205–219.
- Puskás 1932.** Puskás Lajos: *A magyar falfestés Árpád-kori emlékei*. Doktori értekezés. Budapest, 1932.
- Ritoók 2010.** Ritoók Ágnes: A zalai (zalavári) bencés monostor. In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon / Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary I*. MTA Régészeti Intézete, Budapest, 2010. 333–347.
- Suba 2021.** Suba Katalin: *A zalavári bencés apátság 11. századi kőfaragványai*. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2021.

- Szőnyi 1927.** Szőnyi Ottó: Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben. Grabungen in der Umgebung der Pécs (Fünfkirchener) Domkirche im Jahre 1922. *Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve*, 2. (1923–26) 1927. 172–195.
- Szőnyi 1928.** Szőnyi Ottó: A bihar-remetei falfestmények. *Archaeológiai Értesítő*, 42. (1928) 234–237.
- Tóth – Kiss – Fekete 2018.** Tóth Csaba – Kiss József – Fekete András: *Az Árpád-kori magyar pénzek katalógusa I.* Martin Opitz, Budapest, 2018.
- Tóth 2020.** Tóth Csaba: *Bardus, Grossus, Florenus. Pénzverés az Anjouk Magyarországon.* Martin Opitz, Budapest, 2020.
- Tóth 1974.** Tóth Melinda: *Árpád-kori falfestészet.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.
- Tóth – Marosi 1978.** Tóth Melinda – Marosi Ernő (szerk.): *Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus.* István Király Múzeum, Székesfehérvár, 1978.
- Tóth 2000.** Tóth Sándor: Az aracsi kő rokonsága. In: Kollár Tibor (szerk.): *A középkori Dél-Alföld és a Szer.* Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 2000. 429–448.
- Uzsoki 1982.** Uzsoki András: Az első magyar királyné, Gizella sírja. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 16. (1982) 125–168.
- Várady 1998.** Várady Zoltán: A középkori epigráfia kutatás Magyarországon. In: Endrédi Lajos (szerk.): *Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola Tudományos Közleményei III.* Pécsi Tudományegyetem Illyés Gyula Főiskolai Kar, Szekszárd, 1998. 147–157.
- Várady 2000.** Várady Zoltán: *Románkori, korai gótikus és gótikus maiuscula feliratok a Dunántúlon.* (IPF Kiskönyvtár 8.) IPF-Könyvek, Szekszárd, 2000.
- Várady 2002.** Várady Zoltán: A románkori és a korai gótikus feliratok. *A Wosinsky Mór Múzeum évkönyve*, 24. (2002) 147–168.
- Várady 2006.** Várady Zoltán: A középkori latin betűs epigráfia íráskorszakai, a feliratok érdekességei és kiegészítési lehetőségei. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* Tomus CXXIV. (2006) 39–52.
- Várady 2010.** Várady Zoltán: Epigráfiai emlékek Árpád-házi uralkodóink korából. In: Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): *Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004).* PTE BTK Középkori és Korai Történelmi Tanszék, Pécs, 2010. 231–240.

Várady 2015. Várady Zoltán: Az uralkodói pecsétek feliratainak epigráfiai vizsgálata. *Ars Hungarica*, 41. (2015/2) 159–172.

Zsoldos 2011. Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2011.

INTERNETES HIVATKOZÁSOK

Abasári feltárásról: <https://mki.gov.hu/hu/kutatasok-hu/abasari-feltaras-hu/abasari-feltarasa-tovabb-folytatodik> (Utolsó megtekintés: 2023. 04. 13.)

Tóth 2001. Tóth Sándor: A 11–12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai. 1-33. <https://docplayer.hu/3472982-A-11-12-szazadi-magyarorszag-benedek-rendi-templomainak-maradvanyai.html> (A letöltés időpontja: 2021. 09. 28.) (Megjelenés helye: Takács Imre (szerk.) *Paradisum Plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon*. Pannonhalmi Bencés Főapátság, Pannonhalma, 2001. 229–266.)

Zalavári feltárásról: <https://elkh.org/hirek/az-elkh-tamogatasaval-folytatodnak-a-kora-kozepkori-mosaburg-illetve-colon-civitas-feltarasara-iranyulo-regeszeti-kutatasok-zalavar-varsziget-területen> (A letöltés időpontja: 2023. 03. 22.)